

СКРИПНИК
Ганна Аркадіївна –
академік НАН України,
директор Інституту
мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН
України

НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРНО- МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА: ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА АКАДЕМІЧНОЇ НАУКОВОЇ ПРЕЗЕНТАЦІЇ

Стенограма доповіді на засіданні
Президії НАН України 17 травня 2023 року

У доповіді наголошено, що повномасштабна російська військова експансія, яка спричинила непоправні людські втрати та завдала руйнівних наслідків національній природній і культурній спадщині, актуалізувала перед державою завдання щодо гарантування правового захисту і забезпечення на рівні міністерств та спеціальних урядових інституцій невідкладного вирішення прикладних пам'яткоохоронних проблем як пріоритетних у сфері національної культурної політики.

Вельмишановний Анатолію Глібовичу!

Вельмишановні члени Президії!

Провідні країни світу сьогодні, в умовах контроверсійності сучасного глобалізованого світу, регіональних військових протистоянь та масштабних міграційних процесів, розглядають культуру і культурну спадщину як пріоритетний чинник суспільної стабільності, державно-національної легітимізації та політичної суб'єктності. В Україні питання охорони та захисту культурної спадщини набули особливої гостроти з огляду на повномасштабну російську воєнну експансію, яка спричинила непоправні людські втрати і завдала руйнівних наслідків національній природній і культурній спадщині. Водночас війна актуалізувала перед державою завдання щодо гарантування правового захисту і забезпечення на рівні міністерств та спеціальних урядових інституцій невідкладного вирішення прикладних пам'яткоохоронних проблем як пріоритетних у сфері національної культурної політики.

Приєднання України до міжнародного нормативно-правового поля, принципи якого закріплено, зокрема, у документах ЮНЕСКО про захист культурного різноманіття, таких як Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спад-

щини (1972), Рекомендації ЮНЕСКО державам-учасникам щодо збереження народної культури і захисту її носіїв (1989), Загальна декларація ЮНЕСКО про культурне різноманіття (2001), Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини (2003), а також рекомендації Верховної Ради України, прийняті за підсумками парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» (2018), створили в Україні в рамках міжнародних нормативних практик власне національне правове поле, сприятливе для культурознавчих студій гуманітарних установ, зокрема для науково-пошукової діяльності профільних академічних закладів, насамперед Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського та Інституту народознавства. Документами прямої регламентуючої дії для цих установ є передусім Конвенція ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини, яку Україна підписала 2008 р. і за якою до об'єктів нематеріальної культурної спадщини, що підлягають охороні, віднесено святково-обрядові практики, усну народну творчість, виконавські мистецтва, знання і звичаї, компетентності й навички, пов'язані з традиційними ремеслами, етноландшафтні комплекси тощо. Все це є не лише об'єктом наукових студій цих гуманітарних інститутів НАН України, а й сферою їх суспільної і відомчої відповідальності, адже одним зі шляхів збереження національно-мистецьких надбань народу визначено їх наукове вивчення та популяризацію.

Відтак, цим науковим установам державою делеговано повноваження і поставлено завдання з проведення фундаментальних культурознавчих досліджень та вивчення в історичній ретроспективі ролі національної культури і народної творчості, переосмислення й нового прочитання (з огляду на сучасну пострадянську реальність) багатопарового корпусу пам'яток вітчизняної культурно-мистецької спадщини та здійснення її наукової презентації.

Особливої актуальності сьогодні, коли Україна постала перед екзистенційною загрозою і цивілізаційним вибором, набули завдання з

очищення від москвоцентричних стереотипів та імперативів, вилучення російськоорієнтованих зразків мистецтва та моделей культури з українського культурно-інформаційного простору (Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки національного музичного продукту та обмеження публічного використання музичного продукту держави-агресора», проект Закону України «Про деколонізацію гуманітарної сфери України» тощо).

У рамках створеної за часів незалежності лояльної культуроохоронної правової бази академічні гуманітарні інститути розробили й успішно реалізують окремі відомчі й державні програми та проекти, спрямовані на збереження, дослідження й презентацію культурної спадщини, серед яких «Програма охорони та вивчення культурної спадщини» (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського), «Дослідження соціокультурних явищ етнографічного Полісся» (Інститут народознавства) тощо.

У складі зазначених профільних установ Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України функціонують два потужних науково-дослідних об'єкти зосередження пам'яток нематеріальної культурної спадщини, які є частиною інфраструктури цих інститутів і мають статус національного надбання. Йдеться про:

1) Музей етнографії і художнього промислу при Інституті народознавства НАН України, в якому зосереджено понад 100 000 унікальних пам'яток і який має найбагатшу в Україні та найрізноманітнішу за складом колекцію творів декоративно-прикладного мистецтва України та Європи;

2) архівні наукові фонди рукописів та фотозаписів при Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського — один з найбільших і найбагатших архівів національної культури, що налічує 26 970 одиниць зберігання (у ньому міститься близько 3 млн архівних аркушів), 62 особові фонди видатних учених (народознавців і мистецтвознавців), а також фонди наукових установ і

товариств (театру «Березіль», Першої капели бандуристів, музеїв, наукових комісій початку ХХ ст. тощо). В архіві зосереджено також 2 118 одиниць зберігання фонозаписів на плівках, касетах, дисках та інших носіях, у тому числі на 270 воскових валиках.

Підкреслена зазначеними вище правовими актами актуальність збереження пам'яток народної та професійної культури як визначальних факторів культурної самодостатності та політичної суб'єктності України-держави детермінує доконечність збагачення цієї джерельної бази, систематичного поповнення музейних колекцій та інститутських фондів новими надходженнями пам'яток етнокультури та мистецтва сучасної України.

Прикладом результативного здійснення культурознавчих досліджень та культууроохоронних заходів загальнонаціональної ваги, що сприяють поповненню корпусу фольклорно-етнографічних надходжень, архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів, стала реалізація проєкту «Етнографічний образ сучасної України». Його метою є масштабне фольклорно-етнографічне експедиційне обстеження України і формування унікального зводу фольклорно-етнографічних наративів, записів, відомостей, фото- і відеоматеріалів з етнокультури – «Корпусу фольклорно-етнографічних матеріалів» у 12 томах (на сьогодні опубліковано 10 томів).

На винятковому значенні етнокультури як підвалини всього слов'янського відродження, основи постання політичної перспективи народів і розвитку власне українського національного буття наголошував ще на початку минулого століття Михайло Грушевський. Тому й не випадково, що на українських історичних землях за часів бездержавності і відсутності будь-яких урядових чи політико-правових засобів збереження української ідентичності саме мова, духовна культура і самотутне матеріальне повсякдення, звичаєво-обрядові і соціонормативні практики та етнокультурна стихія загалом перебрали на себе функції національної освіти і релігії, стали достовірним джерелом та інструментарієм формування ет-

нічної ідентичності і національного обличчя народу, що створювало непереможні перешкоди для культуро-експансіоністської асиміляційної політики чужих урядів і народів щодо української етнічної спільноти.

З огляду на це особливого значення ще наприкінці ХІХ ст. набули ініційовані національною інтелігенцією та громадськими науковими осередками українських земель практики наукової фіксації і вивчення пам'яток етнокультури та створення джерельно-документальної бази національної культури. Зокрема, усвідомленням тогочасною гуманітарною елітою високої суспільної ваги пам'яток етнокультури як визначника етнічної ідентичності була мотивована організація і проведення довготривалої (впродовж двох років – 1869 і 1870 рр.) статистично-етнографічної експедиції по етнічних українських землях за участі вітчизняних учених-гуманітаріїв і під керівництвом відомого українського етнографа Павла Чубинського. У висліді цих (дозволених імперською владою через недогляд) масштабних експедиційних досліджень, що охопили більшу частину етнографічної України, було створено фундаментальну джерельно-документальну базу, яка налічувала майже 4000 обрядових пісень, понад 300 казок, 20 описів обрядів, містила записи українськомовних говірок, зроблені у 60 місцевостях, тисячі ухвал із книг волосних судів тощо. Результати титанічної експедиційної роботи П. Чубинського і його соратників було опубліковано у фундаментальному семитомнику «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», що став фактографічно-документальною основою україністики для кількох поколінь дослідників.

Водночас це була епохальна, історичної ваги подія, коли в умовах цілковитого замовчання і заборон на українське політичне життя, на національну мову й культуру, на тлі тотальної гегемонії ідеологічних догм про «єдину і неподільну», раптом вривається в інформаційний інтелектуальний простір імперії і легітимізується у наукових колах потужний україномовний корпус джерел, що маніфестує український етнографічний профіль експе-

диційно обстежених земель «южно-руського края». Незважаючи на опублікування невдовзі сумнозвісного «емського указу», попри хвилю репресій і переслідувань учасників експедиції П. Чубинського, її результати відіграли свою феноменальну роль у суспільно-політичному житті тогочасного українства, оскільки стали підставою і тригером національного пробудження, появи як фундаментальних україністичних праць, так і наступних політичних рухів у підневільній Україні кінця XIX — початку XX ст.

Сучасний, виконуваний уже Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського, проєкт етнографічного обстеження цілої України і створення на його основі багатотомного корпусу фольклорно-етнографічних матеріалів, зафіксованих впродовж кількох останніх десятиліть учасниками експедицій від людності різних регіонів України, перегукується в цілях і завданнях зі згаданими експедиціями П. Чубинського, реалізованими майже півтора століття тому. Наративи цієї багатотомної праці колективу Інституту, зафіксовані в процесі кількох сотень експедицій від понад 8000 респондентів, налічують близько 7000 сторінок текстів, доповнених кількома тисячами кольорових та чорно-білих фотографій, які візуалізують усю мозаїку матеріального і духовного світу української людності та національних меншин. Результати нинішнього проєкту, як і згаданого проєкту П. Чубинського, також слугуватимуть фактографічним підґрунтям наукових студій для теперішніх і майбутніх дослідників, уможливають розгляд етнокультурних явищ у тривалій історичній ретроспективі. Ця робота в галузі етнокультурної спадщини, підготовлена ученими Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України та науковцями інших установ, слугує найповнішою джерельною основою сучасних етнографічних і лінгвістичних атласів; вона також є достовірним матеріалом для розроблених в Інституті цифрової етнографічної бази даних та електронного лінгвістичного архіву, заснованого на базі уснорозмовних (живих) текстів.

До того ж вивчення й репрезентація в межах цілої держави сучасного стану збереженості й функціонування етнокультури актуалізується в контексті націєдентифікаційних процесів у нових геополітичних, технологічно-інформаційних умовах та під впливом масових міграційних рухів. Документально зафіксована українська етнографічна природа адміністративних регіонів сучасної України, спільна для них українська модель етнокультури (докорінно відмінна від російської) щент розбивають неоімперські геополітичні зазіхання і територіальні претензії та спроби Москви «денаціоналізувати» Україну, позиціонувати її перед світом як частину Московії. Саме ця українська етнокультурна спадщина і є гарантією права українського народу на культурну самобутність та політичну суб'єктність. Водночас вона є важливою складовою конструювання системи державної культурно-національної безпеки сучасної України.

В Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України опубліковано також окремий том «Етнографічний образ українців зарубіжжя», який розкриває широку панораму присутності української культури та її носіїв у закордонні, представляючи українську культурну спадщину зарубіжжя у форматі польових записів і фотоматеріалів, пам'яток етнокультури і зразків живого розмовного мовлення, зафіксованих вітчизняними ученими і колегами-україністами з інших країн у 464 селах та містечках зарубіжжя від 670 респондентів.

Нині в Інституті триває експедиційно-пошукова і редакційно-видавнича робота з укладання й опублікування чергового тому, присвяченого традиційності й культурі повсякдення національних меншин та етнічних груп України, що, безперечно, послужить доброю фактологічною підставою для утвердження у суспільстві засад культурного плюралізму і культурного різноманіття, сприятиме вихованню взаємоповаги та гармонізації міжетнічних контактів. Щодо ставлення до проблеми культурного різноманіття сьогодні особливо актуально звучать висловлювання ідеолога

еврейського національного руху Володимира (Зеева) Жаботинського, який стверджував, що «занедбати свою або чужу культурну самобутність — це не заслуга перед людством і прогресом, а це — щонайменше гріх злочинного недбальства». Подібну сентенцію, що постає новітнім культуроохоронним гаслом, бачимо й у підсумкових документах нещодавнього культурологічного проєкту країн Європейського Союзу під назвою «Культурна спадщина має значення для Європи», в яких зазначено, що культурна спадщина є спільним стратегічним ресурсом для розвитку суспільства, заснованого на демократичних засадах.

На виконання актуального дослідницького проєкту зі збереження та наукової презентації пам'яток української культурно-мистецької спадщини колектив Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України здійснив видання рукописних матеріалів та перевидання творів класичної спадщини, що стали бібліографічною рідкістю, з-поміж яких — праці П. Чубинського, Ф. Колесси, К. Квітки, Ю. Павловича, Хв. Вовка, К. Грушевської, Є. Спаської, О. Зілинського, В. Кравченка та ін. Найрезонансними подіями вітчизняної гуманітаристики стали перевидання двотомного корпусу думного епосу українського народу К. Грушевської* та укладене власне науковцями Інституту сучасне видання трьох томів думного епосу — найповніше на сьогодні зібрання творів української епічної традиції.

У процесі реалізації проєкту зі збереження та наукової презентації культурної спадщини мистецтвознавці установ Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України здійснили широкоформатні польові дослідження, в результаті яких упорядковано та опубліковано 4 томи «Регіонально-жанрової антології українського музичного фольклору» та 11 томів нотних записів української пісенності з різних областей України; 3 томи фунда-

ментальної праці «Церковне мистецтво України» та низку анотованих альбомів сакральної малярської спадщини тощо.

Крім реалізації завдань джерелознавчого та пам'яткоохоронного вектора, науковці-гуманітарії в рамках культурознавчих студій проводять ґрунтовні узагальнюючі дослідження, які формують нову інформаційно-пізнавальну основу для підвищення поінформованості, обізнаності української людності з вітчизняною культурою, сприяють розкриттю її ресурсно-естетичного потенціалу і суспільної значущості. Сподіваємося, що поява таких праць інспіруватиме зростання ролі культурної спадщини в націєконсолідаційних процесах та у сучасних ідентифікаційних практиках.

Російська воєнна агресія реактуалізувала в українській спільноті проблему національної ідентифікації, акцентуючи екзистенційні смисли і консолідаційний потенціал процесів національного самоусвідомлення. На пріоритетності проблем формування української громадянської ідентичності й архіважливості вирішення цього завдання для сучасного українського соціуму слушно наголошував в одному зі своїх інтерв'ю Кшиштоф Зануссі, який зауважив, що велика частина українського населення не знає, ким вони є, українцями чи ні, і що їм потрібно з цим визначатися. Безсумнівно, що розв'язання питання національної ідентифікації в межах цілої країни лежить у площині культурної політики держави, її ставлення до національної культури і культурної спадщини, до створення україноцентричного інформаційного простору. Законопроект «Про деколонізацію гуманітарної сфери України», наприклад, зобов'язує до відторгнення символів російської імперської гегемонії і просування натомість найкращих зразків вітчизняної культурно-мистецької спадщини як підґрунтя вільного вибору і утвердження україноорієнтованих ідентифікаційних практик.

Вирішенню цих проблем слугуватиме употужнення інформаційного та естетичного потенціалу українського слова, укладання на новій джерельній базі, за сучасною методологією і згідно з україноцентричними концепціями

* Талановита донька М. Грушевського, незаконно репресована за вироком військового трибуналу КОВО 1939 р. Загинула у засланні 1943 р.

багатотомних праць з історії мистецтвознавства, енциклопедій та довідників, позбавлених російських імперських шаблонів. З-поміж них в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України підготовлено та опубліковано такі видання: «Історія українського мистецтва» (у 5 т.), «Українська музична енциклопедія (т. 1–6), «Українська фольклористична енциклопедія», «Історія української музики» (т. 1, 2, 4), «Українська славистична фольклористика (XIX — початок XXI століття). Енциклопедичний словник», «Історія декоративного мистецтва України» у 5 т. (т. 5), «Історія українського кіно» (т. 1, 2), «Історія українського театру» (т. 1, 2), «Етнічна та етнокультурна історія України» (т. 1–3), «Словник художників» (т. 1, 2) та ін.

З метою удосконалення форм і методів академічної презентації студій з культуороохоронної царини профільні установи НАН України розробляють і впроваджують авторські й тематичні освітньо-пізнавальні програми на радіо і телебаченні; здійснюють оцифрування джерельно-документального культурно-мистецького ресурсу; формують електронні бази даних та розміщують їх у соціальних мережах.

Hanna A. Skrypnyk

*M. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8904-7726>

NATIONAL CULTURAL AND ARTISTIC HERITAGE:
PROBLEMS OF PRESERVATION AND ACADEMIC SCIENTIFIC PRESENTATION

Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, May 17, 2023

The report emphasizes that the full-scale Russian military expansion, which caused irrevocable human losses and had devastating consequences for the national natural and cultural heritage, foregrounded the state's task to guarantee legal protection and ensure at the level of ministries and special government institutions an urgent solution of applied monument protection problems as priorities in the field of national cultural policy.

Cite this article: Skrypnyk H.A. National cultural and artistic heritage: problems of preservation and academic scientific presentation. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2023. (7): 61–66. <https://doi.org/10.15407/visn2023.07.061>

Колективи гуманітарних інститутів НАН України координують свою пам'яткоохоронну діяльність з державними установами, науковими і громадськими осередками України та зарубіжжя (Молдови, Польщі, Словаччини, Болгарії, Литви, Франції, Ізраїлю та ін.), організують тематичні конференції та круглі столи, публікують спільні зводи пам'яток, монографії, каталоги та альбоми, які популяризують гуманістичний потенціал національної культури, розкривають її роль в утвердженні людиноцентричної картини світу і поширенні концептів мирного співіснування людства.

Отже, вчені народознавчих та мистецтвознавчих установ НАН України розробляють актуальний, суспільно значущий напрям зі збереження, наукового вивчення й представлення національної культурно-мистецької спадщини, що має ще не достатньо освоєний пізнавально-освітній та державно-ідентифікаційний потенціал, який, поза сумнівом, має стати ваговою складовою концепції сучасної культурно-інформаційної безпеки.

Дякую за увагу!

*За матеріалами засідання
підготувала О.О. Мележик*